

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ - ΖΑΧΟΥ

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ.
ΑΝΤΙΚΑΤΟΠΤΡΕΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΥΛΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΣΜΟ.
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΕΝΔΥΜΑΤΟΣ**

Ανάτυπο από την «Δοξάνη» τόμος ΙΗ' τεύχος 1 (1989)
Επιστημονική Εκτετασία του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ - ΖΑΧΟΥ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ. ΑΝΤΙΚΑΤΟΠΤΡΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΥΛΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ.
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΕΝΔΥΜΑΤΟΣ*

Η διερεύνηση του αντικατοπτρισμού της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην ένδυση των μελών της ελληνικής κοινότητας είναι ένα θέμα που μολονότι έχει επισημανθεί σχετικά νωρίς¹, μόλις την τελευταία δεκαετία απασχολεί ιδιαίτερα τους μελετητές των κοστούμιών μας².

Αυτός ο αντικατοπτρισμός είναι ένα φαινόμενο που σημάδεψε την ελληνική κοινότητα από πολύ παλιά, αμέσως σχεδόν με το πέρασμα του ελλαδικού χώρου στους ξένους κατακτητές, Ενετούς και Τούρκους κατά κύριο λόγο³.

Θα προσπαθήσω λοιπόν να δείξω αυτή την εικαστική προβολή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης αρχικά στην Ενετοκρατούμενη και Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, και μάλιστα σε κοινότητες της που εισέρχονταν από τα τέλη του 18ου αιώνα στο στάδιο του εξαστισμού τους: γεγονός που επέτεινε τη σύγκρουση των κοινωνικών ρόλων των μελών τους και αντικατοπτρίστηκε τα μέγιστα στην ένδυσή τους. Η Ζάκυνθος και η Αθήνα θα είναι τα κύρια σημεία αναφοράς, χώροι εξάλλου που έχουν σε βάθος ενδυματολογικά ερευνηθεί⁴. Στη συνέχεια θα παραθέσω χαρακτηριστικά παραδείγματα διάσπαρτα

* Ανακοίνωση στην Επιστημονική Ημερίδα με θέμα «Η Ελληνική Κοινότητα» (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 27 Απριλίου 1990).

1. Βλ. π.χ. σχετικές απόψεις και παρατηρήσεις του Στέλιου Κυριακίδη, «Τα σύμβολα εν τη νεοελληνική λαογραφία», *Λαογραφία*, 12 (1938-48), σ. 516-521· βλ. επίσης Γρηγορίου Γυζέλη, *Η ρητορική του ενδύματος*, Αθήνα 1974, σ. 48.

2. Βλ. Κωνσταντίνος Μπέδα - Τσιμόπουλος, *Η αθηναϊκή γυναίκα φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834*, Ενδυματολογική μελέτη. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1983 (πολυγραφημένη έκδοση)· Μαρίνας Βρέλλη-Ζάχου, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1985 (πολυγραφημένη έκδοση).

3. Άλλωστε και στο Βυζάντιο ήδη συναντούμε σημειοδοτική λειτουργία των ενδυμάτων κατά τάξεις (βλ. Φαίδωνος Κοινουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Β', εν Αθήναις 1948, σ. 7-10, 40-41, 47, 52· Δ', εν Αθήναις 1955, σ. 353, 374, 409).

4. Βλ. σημ. 2.

στον ελλαδικό χώρο, πειραιωτικό και νησιώτικο, που δείχνουν τη διάδοση του φαινομένου πριν και μετά την απελευθέρωση.

Θεωρώ σκόπιμο εδώ να πω ότι χρησιμοποιώ τον όρο κοινότητα με διευρυμένη έννοια, δεδομένου ότι στον ιστορικό χρόνο που αναφέρομαι δεν έχουν ακόμη χαραχτεί —ως προς την Ελλάδα τουλάχιστον— σαφή όρια ανάμεσα στο χωρικό-αγροτικό και αστικό χώρο, με την έννοια της διαμορφωμένης από πολύ νωρίς ευρωπαϊκής πόλης¹.

Το ενδυματολογικό καθεστώς διαφοροποιείται στα παραδείγματά μου, ανάλογα με το αν ο κατακτητής ήταν ο Βενετός ή ο Τούρκος.

Όσον αφορά την πολιτική της Γαληνοτάτης η πολιτιστική αφομοίωση των υποτελών της —κατ' επέκταση και η ενδυματολογική— ήταν μέσα στις επιδιώξεις της. Η Ευαγγελία Φραγκάκη μάλιστα, μιλώντας για την Κρήτη, αναφέρει και την επιβολή νόμων εκ μέρους των Βενετών, προκειμένου οι Κρήτες υποτελείς τους να δεχτούν τα βενετσιάνικα ενδυματολογικά σχήματα (νόμων στους οποίους μπόρεσαν εύλογα να ανταποκριθούν μόνον οι εύποροι Κρητικοί)².

Από την άλλη πλευρά οι Τούρκοι κατακτητές ευθύς μετά την Άλωση συνήθιζαν να εκδίδουν σειρά από διατάγματα, που προσδιορίζουν τα ενδύματα των ραγιάδων υποτελών τους ως ραγιάδων, εν συνόλω, αλλά και καθορίζουν επακριβώς τα ενδύματα κάθε κοινωνικής τάξης. Προβαίνουν έτσι στη χάραξη κοινωνικών στεγανών, τα οποία μάλιστα απαιτούν με επιμονή και απειλές να τηρούνται επακριβώς³.

1. Σχετικά με την κατάσταση στην Ευρώπη βλ. το έργο του Fritz Rürig, *Die Europäische Stadt und die Kultur des Bürgertums im Mittelalter*. Vandenhoeck - Ruprecht, Göttingen 1964, όπου και διεξοδική βιβλιογραφία.

2. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης. I: Η ανδρική φορεσιά*. Αθήνα 1960, σ. 62. Πρβλ. Γαζέλη, ό.π., σ. 43-44. Βλ. επίσης Φαίδωνος Κουκουλέ, «Συμβολή εις την Κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 3 (1940), σ. 39-51 (Τα φορέματα): 51-52 (Τα καλύμματα της κεφαλής): 52-54 (Τα καλύμματα των ποδών και τα υποδήματα): 54-58 (Τα κατά την κόμμωσιν).

Η ενδυματολογική ειδικά αφομοιωτική πολιτική άλλωστε δεν είναι άγνωστη στη Δυτική Ευρώπη. Όταν το 16ο αιώνα οι Άγγλοι κυριαρχούν στην Ιρλανδία, προκειμένου να ξεπεράσουν την ιρλανδέζικη αντίσταση και να ενσωματώσουν τους υποτελείς τους, απαγορεύουν στους ντόπιους να φορούν την τοπική ενδυμασία και τους επιβάλλουν την αγγλική με σοβαρές κυρώσεις για όσους δεν συμμορφώνονταν. Το ίδιο «πολιτεύονται» αργότερα προς τους Σκωτσέζους. Βλ. σχετικά Alma Oakes και Margot Hamilton Hill, *Rural Costume. Its Origin and Development in Western Europe and the British Isles*. B. T. Batsford, London και Van Nostrand Reinhold Company, New York 1970, σ. 228-229· επίσης Wilfred Mark Webb, *The Heritage of Dress. Being Notes on the History and Evolution of Clothes*. New and Revised Edition, The Times Book Club, London 1971 (ανατύπωση), σ. 261.

3. Βλ. M. d' Ohsson, *Tabelle générale de l' Empire Ottoman*, τ. 4, Paris 1791, σ. 112-167· πρβλ. Μπάδα - Τσομάνου, ό.π., σ. 90, σημ. 1, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Μας είναι γνωστό π.χ. φερμάνι του 1806 που χώριζε τους Έλληνες σε τρεις τάξεις και όριζε για κάθε μια τη δική της φορεσιά. Όσοι ανήκαν στην τρίτη τάξη δεν είχαν το δικαίωμα να φορούν υποδήματα και κάλτσες. Τους επιτρεπόταν να το κάνουν, αν μετατάσσονταν στη δεύτερη πληρώνοντας επί-σιο φόρο 75 ή 100 γρόσια¹.

Η Εσκόλσια συνέβαλλε στην εφαρμογή των τουρκικών διαταγμάτων ή σι-νέτασσε παρόμοια. Έτσι π.χ. σε «εγκύκλιο περί στολισμού των γυναικών» του επισκόπου Κοζάνης Θεόφιλου, το 1803, αναφέρονται περιορισμοί και δικαιώματα των κατοίκων σε θέματα ένδυσης ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη: «...εις όσας γυναίκας, είτε νέας είτε απερασμένες ευρέθησαν έως την σημερινον χρυσά φορέματα έχει άδειαν η κάθε μία να τα φορέση καθώς το ζητεί η τάξις της· από τώρα δε και ύστερα να προσέχη η κάθε μία να μη φθειάση νέα χρυσά φορέματα, όπου δεν είναι της τάξεώς της· αλλά τα μεν οσπήτια όπου είναι της πρώτης τάξεως ημπορούν να φορούν και να δίδουν εις προίκας την συνήθη χρυσήν φορεσίαν· τα δε οσπήτια της δευτέρας και μεσαίας τάξεως, των τεχνίτων δηλαδή θέλουν φορεί αι γυναίκες των αυτών μεταξωτά μόνον σκέτα, δηλαδή τα λεγόμενα λειψάνικα, αμόρφα ατλαζάνια και άλλα, τα δε οσπήτια της τρίτης και τελευταίας τάξεως θέλουν φορεί χα-ρέδες, κοντινία, ρούχα σιαλιά και αλατζιάδες και από αυτά τα είδη θέλουν δίδει και προίκας²».

Η διάκριση αφορούσε και την υπόδηση ακόμα: «Όσαι από τας γυναίκας ή νύμφας ή κορίτζια, οποίας τάξεως και αν είναι, έφθασαν να έχουν έως σημερινον χρυσά και κατηφένια παντόφλια ή λειψάνικα και τερλήνια από τα αυτά είδη, έχουν άδειαν να τα φορέσουν εις ολίγον καιρόν διά να τα χαλά-σουν, από σημερινον δε και ύστερον να μη τολμήση καμμιά να φθειάση και-νούργια παντόφλια χρυσά ή κατηφένια ή λειψάνικα ούτε κανέννας από τους αρραβωνιασμένους νέους να στείλη δώρον παρόμοια παντούφλια και τερλή-νια· αλλ' αι της πρώτης τάξεως νύμφαι όπου θέλουν έχει χρυσήν φορεσίαν ημπορούν να φορούν και παντόφλια και τερλήνια παρόμοια κατηφένια, η δε δευτέρα τάξις θέλει φορεί παντόφλια από πετζί λιόνι και η τρίτη τάξις θέλει φορεί από πετζί κίτερνον και τερλήνια τα λεγόμενα μπαϊρακιανά³».

Θα πρέπει να πω εδώ ότι ο όρος «κατακτητής» δεν τίθεται αφηρημένα. Και ο ένας και ο άλλος (Βενετός ή Τούρκος) νοούνται μέσα σε ένα συγκεκρι-μένο σύστημα οικονομικό και κοινωνικό, που εφαρμόζεται στη μια και την άλλη περίπτωση.

1. J. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, τ. 7, Hamburg 1863, σ. 398· πρβλ. Κυριάκο Σιμόπουλο, *Σένοι περιηγητές στην Ελλάδα, 1810-1821*, Γ2, Αθήνα 1975, σ. 101.

2. Μιχ. Α. Καλινδέρη, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, 1676-1808*. Εν Θεσσαλονίκη 1951, σ. 99-100· πρβλ. Σιμόπουλο, ό.π., σ. 344-345, σημ. 1.

3. Βλ. Σιμόπουλο, ό.π., σ. 345.

Έτσι στην Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο η φεουδαρχική διάρθρωση των παραγωγικών σχέσεων, η αυστηρή συναικόλουθα διάκριση των ατόμων σε ευγενείς (*nobili*), αστούς (*civili*) και λαό (*popolare*)¹ αντικατοπτρίστηκε στην ενδυμασία τους με απόλυτη διαφοροποίηση. Ως τα τέλη του 18ου αιώνα —όσο μας επιτρέπουν τα σωζόμενα στοιχεία να πιστεύουμε— οι τρεις αυτές τάξεις σε καμιά περίπτωση δεν συμπεριφέρθηκαν ενδυματολογικά ομοιότροπα².

Η πρώτη προνομιούχα τάξη των ευγενών ήταν ταυτισμένη με τους Βενετούς. Τα ευρωπαϊκά ενδυματολογικά ρεύματα ήσαν τα πρότυπα των επιλογών τους. Οι ευγενείς χρησιμοποίησαν τα αντιπροσωπευτικά στοιχεία αυτών των τάξεων ως ορατά σύμβολα της κοινωνικής τους υπεροχής απέναντι στα κατώτερα μέλη της ζακυνθικής κοινότητας.

Οι άνδρες π.χ. υιοθέτησαν τις ογκηρές κομμώσεις και τις περούνες του ευρωπαϊκού μπαρόκ και ροκοκό, τα τρίκωχα και αργότερα δίκωχα καπέλα του νεοκλασικισμού, τα ξυρισμένα ολωσδιόλου πρόσωπα, τις μεταξωτές περισκελίδες, τα χρυσά και ασήμνια κομπιά στα θηλυκώματα, τις χρυσές ή ασήμενες πόρτες στα ψηλοτάκουνα υποδήματα. Τέλος χρυσά κοσμήματα υπογράμμιζαν την κοινωνική υπεροχή τους.

Στα ίδια πλαίσια κινήθηκαν οι επιλογές των γυναικών, των αρχοντισσών της ζακυνθικής κοινωνίας. Τα βαρύτιμα, πάντοτε δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης, υφάσματα των φορεμάτων τους δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ από τις κατώτερες τάξεις. Η «κούδα», η ουρά στα φορέματα, σηματοδοτούσε με το μέγρος της την αρχοντική καταγωγή. Η χρήση άφθονων κοσμημάτων σφράγιζε την κοινωνική επιφάνεια της οικογένειας.

Δεν έχουμε καμιά προσέγγιση αυτών των ενδυματολογικών τρόπων από τους ποπολάρους. Τόσο τα υλικά κατασκευής των ενδυμασιών τους όσο και τα σχήματα είναι σαφώς διαφορετικά από των ευγενών. Τα πρώτα είναι πάντοτε προϊόντα οικιακής τέχνης. Τα δεύτερα, αν και φαίνεται να αποτελούν καθυστερημένη ηχώ από ενδυματολογικά σχήματα των ευγενών, αν εξεταστούν συγχρονικά, προβάλλουν όχι μόνο διαφορετικά, αλλά και διανθισμένα με επιμέρους διακριτικά στοιχεία που σηματοδοτούσαν τη μη προνομιούχα λαϊκή καταγωγή. Π.χ. το μουστάκι, που οι άνδρες έφεραν, καθώς και η «βεργέτα», κυκλικό μεταλλικό σκουλαρίκι στο αφτί τους.

Οι ποπολάροι, χωρίς να έχουν συμμετοχή στα κοινά, δεν είχαν ανάγκη επίδειξης ευγενικής καταγωγής ή οικονομικής δύναμης αυτή την περίοδο.

1. Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώνη, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, σ. 129-144· για τις κοινωνικές τάξεις και τα δικαιώματα του κληθυσμού γενικά στις βενετοκρατούμενες χώρες βλ. Γεωργίου Σ. Πλουμιάδη, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και τρίτου Τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επιτροπή Φιλοσοφικής Σχολής, Διοδότη, παράρτημα αρ. 4, Ιωάννινα 1974, σ. 144-64.

2. Βλ. διεξοδική ανάπτυξη του θέματος στη Βρέλλη-Ζάχου, ό.π., σ. 76-86.

Όταν αργότερα, σε προχωρημένα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας, μέσα από τις ιδέες του ριζοσπαστισμού, συνειδητοποιούνται, αξιολογούνται αυτή τη συμμετοχή¹.

Όμοια με τους ποπολάρους φαίνεται ότι συμπεριφέρονται οι κάτοικοι των χωριών του νησιού. Αν και λείπουν επαρκή στοιχεία για την ενδυματολογία τους αυτή την περίοδο, δεν συναντούμε στις δικές τους κοινότητες διαστρωματώσεις αντικατοπτριζόμενες στην ένδυση.

Πολύ αργότερα, στα προχωρημένα χρόνια του 19ου αιώνα, όταν η επικοινωνία με το κέντρο, την πόλη της Ζακύνθου, πυκνώνει και όταν ακόμη οικονομικά γνωρίζουν άνθιση, τότε ζουν τη δική τους κοινωνική ανακατάταξη (όπως άλλωστε οι ποπολάροι)². Έχουμε τότε κάποια ενδυματολογικά σημάδια κοινωνικής διαστρωμάτωσης, που όμως εξαιρετικά τα οικονομικά δεδομένα σχηματίζουν και επαβάλλουν, και όχι η καταγωγή ή η εξουσία, και που εκφράζεται με τη διάκριση «πλούσιος» και «φτωχός».

Έτσι ο πλούσιος χωρικός φορά ποικίλο μανταπολαμένο³, κοστουίμι από κασμίρη, καπέλο «μπαγιασό» ή ρεπούμπλικα, σκαρπίνια ως υποδήματα, και αποβάλλει τη βεργέτα από το αφτί του.

Αντίθετα, οι οικονομικά αδύνατοι περιορίζονται σε ποικίλο μανταπολαμένο από αγριελιού, κοστουίμι ντρίλινο, του αγριελιού επίσης, ψάβινη τρίτσα ή «μιλίτσια» (τραγάσκα) ως κεφαλοκάλυμμα και ντόπια «πασσιμάνια» ή απλά βοϊδοτσάρουχα ως υποδήματα. Οι ηλιμωμένοι φέρουν ακόμη τη βεργέτα στο αφτί τους.

Η εύπορη χωρική θηλυκώνει με φιλιτισμένα κομπιά το μπούστο της, τολμά ακόμη να έχει κούδα, ουρά, στο γιορτινό ή νυφικό της άμπιτο, χρησιμοποιεί μεταξωτό ταφτά και βελούδο για το βελέσι και το τζιμπούνι της. Η φράση «θα πάει ο άντρας τση στην πόλη να τση φέρει καπέλο» είναι και έκφραση των προσδοκιών για κοινωνική αναγνώριση και επιβεβαίωση της οικονομικής ευμάρειας. Φορά ακόμη αγοραστής μεταξωτές κάλτσες και υποδήματα από λουστρίνι ή τελατίνι. Όσο για τα κοσμήματά της προβάλλει ιδιαίτερα τις μαργαριταρένιες «ροζέτες» της ως σκουλαρίκια, καθώς και άφθονα «χρυσάφια του λαμού». Μπορεί ακόμη να «φκιασιδώνεται» με καλλυντικά φερμένα από την πόλη.

Η φτωχή χωρική έχει αντίθετα στο μπούστο της απλές άζουλες (κόπτσες) ή κορδόνια περασμένα χιαστί, δεν τολμάει να έχει κούδα στο άμπιτο, χρησιμοποιεί ντόπια υφάσματα για τα εξωτερικά της ρούχα και πλέκει τις κάλτσες της η ίδια. Τα υποδήματά της είναι τα βοϊδοτσάρουχα για κάθε μέρα,

1. Βλ. πρόχειρα ό.π., σ. 61 και 159, σημ. 15, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

2. Για τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση βλ. ό.π., σ. 66-69.

3. Από αγοραστό λευκό χασέ σε άριστη ποιότητα.

ενώ τα γιορτινά της από ευτελή βακέτα. Στα αφτιά της φοράει απλές κυκλικές βεργίτες, κι αν δεν έχει καθόλου «χρυσάφια του λαμού», περιορίζεται σε μια απλή βελούδινη ταινία με το βαφτιστικό σταυρό της κρεμασμένο. Καλλωπίζεται επίσης αλλά με «φκιασίδια» που η ίδια ετοιμάζει.

Η διάκριση είναι εδώ έντονη αφενός στα υλικά κατασκευής των ενδυμάτων και αφετέρου στα διακοσμητικά εξαρτήματα, κοσμήματα και υποδήματα, ενώ η μορφολογία έχει προσαρμοστεί σε συγκεκριμένα σχήματα αποδεκτά από την κοινότητα, ώστε οι διαφορές να αμβλύνονται¹.

Ανάμεσα στους ευγενείς και τους ποτολάρους με την πλήρη οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση ευδιάκριτη όπως φάνηκε και στην ενδυματολογική τους συμπεριφορά, τα μεσαία στρώματα στην πόλη της Ζακύνθου, ορισμένα επίσημα ως «αστοί» (civil), διαδραματίζουν το δικό τους ρόλο, με σαφή την τάση της ανέλιξής τους, κοινωνικά στηριγμένη στην οικονομική ακμή, και κάποτε και την πνευματική.

Η ενδυματολογική εικόνα που δίνουν διαφέρει από των ευγενών κυρίως στα στοιχεία εκείνα που κατεξοχήν πρόβαλλαν αριστοκρατική καταγωγή, αλλά από πρακτική σκοπιά δεν πρόσφεραν τίποτα².

Έτσι οι έμποροι και διανοούμενοι της ζακυνθινής κοινωνίας είχαν π.χ. ξυρισμένα τα πρόσωπά τους, διαφοροποιημένοι από τους μυστακοφόρους ποτολάρους κατωτέρους τους, δεν φορούσαν ωστόσο τις περούκες των ανωτέρων τους nobili.

Η ρίζα τους ήταν λαϊκή, ήθελαν όμως μέσω της οικονομικής τους ευμάρειας να καταξωθούν και κοινωνικά, και μάλιστα να προβάλλουν αυτή την καταξίωση συμμετέχοντας στη χρήση ορατών εξωτερικών συμβόλων της εξουσίας, την οποία όχι μόνο επιθυμούσαν αλλά και σταδιακά άγγιζαν.

Εξάλλου από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα στα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας προσαρμόστηκαν ευκολότερα στα σύγχρονα ευρωπαϊκά πρότυπα³, με την αστική πλέον ρίζα, τα οποία άλλωστε αντανακλούσαν και τις δικές τους ιδεολογικές διαφοροποιήσεις.

Και όχι μόνον αυτό, αλλά αναδείχτηκαν πλέον οι ίδιοι τα πρότυπα στη δική τους κοινότητα: στους ευγενείς της αφενός που παρακμάζανε και στους ποτολάρους αφετέρου που αποδεσμεύονταν από τα κοινωνικά στεγανά.

Το τριμερές δυτικοευρωπαϊκό κοστούμι των ανδρών π.χ. αποτέλεσε το

1. Βλ. ό.π., σ. 96-124 (όπου και «αναστήλωση» της λαϊκής ενδυμασίας, ανδρικής και γυναικείας στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση).

2. Η επαγγελματική απραξία είναι εκείνη που τα μέγιστα αντικατοπτρίζεται στις αριστοκρατικές αμφιβασίες όλων των εποχών σε αντίθεση με την επαγγελματική δραστηριοποίηση, που εξυπηρετούν τα ενδύματα των κατώτερων παραγωγικών κοινωνικών στρωμάτων.

3. Βρέλλη-Ζάχου, ό.π., σ. 79-81.

σχήμα που σιγά σιγά ισοπέδωσε και απάλυνε ως ένα βαθμό τις έντονες κοινωνικές αντιθέσεις μέσα από την ένδυση⁴.

Στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα η περλίτωση της αθηναϊκής κοινότητας μας προσφέρει ένα ανάλογο παράδειγμα⁵.

Εκεί οι κοτζαμπάσηδες και προύχοντες οικειοποιήθηκαν την ενδυμασία των Τούρκων κατακτητών εξαιρούμενοι ουσιαστικά από τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις της Πύλης (όπως άλλωστε οι όμοιοί τους σ' όλη την Ελλάδα).

Έτσι στην ανδρική φορεσιά το μεταξωτό ποδήρες πλατυμάνιο αντερί, φαρδιά σαλβάρια, ριγωτό μεταξωτό ζωνάρι, γούνινος ζιουμπές, αποτελούσαν τα ευδιάκριτα σημεία αυτής της ενδυματολογικής συμπίεσης. Έφεραν ακόμη την ίδια —όπως των κατακτητών— κόμμωση (δηλ. ξυρισμένο κεφάλι με ένα μόνο βόστρυχο στην κορυφή) κι ακόμη γενειάδα⁶. Κανένα από αυτά τα στοιχεία δεν συναντάται στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Κι όταν ασκούσαν το αξίωμα της δημογεροντίας, το δήλωναν με τα ιδιαίτερα σύμβολα της εξουσίας: το καλπάκι, κάλυμμα του κεφαλιού σε σχήμα αρχιερατικής μίτρας, και το μεταξωτό καβάδι, το ένδυμα που ο ίδιος ο βοφεόδας παρέδιδε στο νεοελεγμένο δημογέροντα με επίσημη τελετή.

Θα 'λεγε κανείς ότι επρόκειτο για μια μίμηση σχεδόν δουλική⁷. Την ίδια τάση διακρίνουμε και στη γυναικεία αμφίεση. Οι αρχόντισσες της αθηναϊκής κοινότητας έχουν υιοθετήσει τα πρότυπα της Πόλης και της Σμύρνης. Διαφοροποιούνται από τις γυναίκες των κατώτερων στρωμάτων μέσα από τα σχήματα και τα υλικά κατασκευής των ενδυμάτων τους — στην πλειονότητά τους εισαγόμενα. Άφθονα κοσμήματα σφραγίζουν αυτή τη διαφοροποίηση.

Όλα αυτά τα στοιχεία μαζί, όπως και στην Ενετοκρατούμενη Ζάκυνθο, τονίζουν την κοινωνική επιφάνεια της οικογένειας και ταυτόχρονα δηλώνουν και τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας έξω από τον αυστηρά ενδοοικογενειακό⁸.

1. Την εξέλιξη και διαμόρφωση της αστικής ενδυμασίας (γυναικείας και ανδρικής) στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση βλ. ό.π., σ. 87-96.

2. Βλ. την επετηράτη πραγματοποίηση του θέματος στη Μπάδα - Τσομάκου, ό.π., σ. 11-89.

3. Πρβλ. παρόμοιες περιγραφές ενδυμασιών αρχόντων της πόλης των Ιωαννίνων, για παράδειγμα, και αιώμα της Σιάττσας και της Πάτρας από τους περιηγητές Henry Holland, H. W. Williams, François C.H.L. Rouquerville, στο Σιμόπουλο, ό.π., σ. 183, 353 και 447 αντίστοιχα.

4. Οι περιηγητές την επισήμαναν στα κείμενά τους. Το 1773 ο βαρόνος de Riedesel παρατηρούσε: «Μόλις πέρα στα χέρια τους άσπρο μαντήλι το φορούν γύρω από το κεφάλι για να μοιάζει με σαρύκι. Το πράσινο αντερί είναι δημοφιλέστατο ανάμεσα στους Έλληνες... Και όμως αυτοί οι ίδιοι οι Έλληνες που υιοθετούν τις τούρκικες συνήθειες και καμαρώνουν, μόλις βρεθούν μπροστά στον έρχατο Τούρκο, βιάζονται ταπεινά το καλπάκι που φορούν προήφανα αναγκαστικά στο ένα αφτί» (βλ. Σιμόπουλο, ό.π., Β', Αθήνα 1976, σ. 309 και 310).

5. Παρόμοια ενδυματολογική συμπεριφορά των Ελληνίδων αρχόντισσών και σε άλλες τουρ-

Στην αθηναϊκή κοινότητα μετά τους άρχοντες (κατόχους έγγειας ιδιοκτησίας) ακολουθούσαν οι νοικοκυραίοι (με πρώιμες αστικές επαγγελματικές δραστηριότητες, εμπόριο - βιοτεχνία) και οι παζαρτίτες (με την ίδια απασχόληση αλλά μικρότερα εισοδήματα), ως ανώτερα και κατώτερα, θα λέγαμε, στρώματα μιας αστικά εξελισσόμενης αστικής τάξης.

Στα ανώτερα ιδιαίτερα σημειώνουμε την τάση να υιοθετούν αφενός κάποιες τουρκικές ενδυματολογικές συνήθειες των αρχόντων της κοινότητας —ακόμη και να εξαγοράζουν κάποια σχετικά προνόμια, προσβλέποντας στην εξουσία— κι αφετέρου συνήθειες ευρωπαϊκές, που δέχονται και εξοικειώνονται μαζί τους στους τόπους των συναλλαγών τους.

Αλλά και στις αμφιθέσεις των συζύγων τους συναντούμε πρόσληψη στοιχείων από τη φορεσιά των αρχοντισσών. Αφού έχουν την οικονομική δυνατότητα να τα αποκτήσουν —ή και να εξαγοράσουν το προνόμιο να τα φορούν— το κάνουν.

Στη συνέχεια, όταν η κοινωνία τείνει σε μιαν αστική διαμόρφωση θα φορέσουν ένα κοινό νέο τύπο, τόσο οι αρχόντισσες όσο και οι γυναίκες των νοικοκυραίων.

Τελευταίοι στην κοινωνική κλίμακα της αθηναϊκής κοινότητας είναι οι «ξωπάρηδες», καλλιεργητές της γης, κτηνοτρόφοι, μισθωτοί, εργάτες. Συγχωνεμένοι με τους Αρβανίτες της περιοχής αποτελούν μάλλον το κοινωνικό περιθώριο της κοινότητας. Με την πλήρως διαφοροποιημένη φορεσιά τους οι άντρες ξωπάρηδες και οι γυναίκες τους αποδέχονται αυτή τη διάκριση.

Εντούτοις η «ποικιλιά» των ανδρών, το βασικό ένδυμά τους, θα εξελιχθεί στη συνέχεια στη γνωστή εθνική φουστανέλα. Θα φορεθεί κατά την επανάσταση από όλες τις κοινωνικές τάξεις, στην προσπάθειά τους —αν το ερμηνεύσουμε έτσι— να προβάλλουν τον κοινό αγώνα.

Όσο για τη γυναικεία φορεσιά της ίδιας τάξης, αφού διατήρησε σταθερότητα στη μορφή των ιδιότυπων στοιχείων της για τουλάχιστον 150 χρόνια, δέχτηκε τα νέα ενδυματολογικά μετατελευθερωτικά μηνύματα, όταν αιχμηρώς άρχισε και εδώ ο παραγωγικός πληθυσμός να έχει αγοραστικές δυνατότητες, ώστε αρχικά να μπορεί να πλουτίσει τη φορεσιά της γυναίκας του με δια-

κοινοποιούμενες κοινότητες αφήνουν να υποθέσουμε οι μαρτυρίες και πάλι των περιηγητών, όπως π.χ. του John Gasp. Hobhouse το 1809. Κατ' αυτόν «οι Ελληνίδες ντύνονταν σχεδόν όπως οι Τουρκάλες. Ζωούν φαρμαστό στο στήθος φάρδαινε λίγο κάτω από τη μέση. Το φουστάνι μερικές φορές από κλαρωτό μεταξωτό, έπαινε πίσω χαλαρό. Τα μανίκια φάρδαιναν και άνοιγαν προς τη μέση. Ήταν πιο μακριά απ' τα χέρια και ανασπώνονταν στις άκρες. Κάτω από το στήθος έδεναν κάπου κάπου μια κορόδα. Η ζώνη τους, αιχμηρό μαντίλι κεντημένο με χρυσοκλωστή και λουλουδία, δένονταν χαλαρά. Όταν οι Ελληνίδες βρίσκονταν έξω από το σπίτι, τυλίγονταν σ' ένα ράσο όπως οι Τουρκάλες, μόνο που αντί για φερτζέ έρχιαν στο κεφάλι ένα βέλο, που ανασπώναν, όταν δεν βρίσκονταν μπροστά σε Τούρκο». (Βλ. Σιμόπουλο, ό.π., Γ₂, σ. 101).

κοσμικά στοιχεία και στη συνέχεια να επιλέξει συγκεκριμένους τύπους ενδυμάτων και να αλλάξει σταδιακά την παραδοσιακή μορφή και τα σχήματα.

Αλλά και στη νησιωτική τουρκοκρατούμενη χώρα επισημαίνουμε ανάλογη σημειοδοτική λειτουργία των ενδυμάτων¹. Στη γειτονική Τζια, για παράδειγμα, το «αρχοντολόι» ντύνεται κατά τα τουρκικά πρότυπα: αντερί, φαρδύ ζωνάρι στη μέση, κοντογούνι, τζουμπές, άσπρες κάλτσες είναι τα ενδύματα των αντρών, ενώ όσοι ανήκουν στα μεσαία στρώματα, οι «μαυροβρακάτοι», διακρίνονταν από την ασπροκόκκινη σκούφια τους, το γελέκι ή σιακάρδι με τα πολλά κουμπιά, τη τζάνα, επενδύτη που έφτανε ως τη μέση μπροστά και έπεφτε πιο χαμηλά πίσω, το σαλβάρι, μαύρο ή γαλάζιο, από τσόχα ή μπαμποακινό ύφασμα με πολλές δίπλες. Ο κατώτερος παραγωγικός πληθυσμός, οι ραγιάδες ή ξωπάρηδες, που λέγονταν και «τσούλαφοι» (από την καλογερίστηκη σκούφια τους) και ακόμη «ασπροβρακάτοι», φορούσαν «αμπά» (κάπα, δηλαδή, χωρίς κουκούλα) ή «μπιρόκιο» (κάπα χωρίς μανίκια) και το χειμώνα κάπα αδιάβροχη χωρίς κουκούλα, άσπρα βρασιά, μάλλινες κάλτσες και τσαρούχια από δέρμα χόιρου².

Έχουμε ανάλογα παραδείγματα και σε άλλες τουρκοκρατούμενες κοινότητες των αιγαιοπελαγίτικων νησιών.

Οι πληροφορίες του Τηνιακού γιατρού Marc Philippe Zallony για την επαναστατική Τήνο μας δίνουν επίσης την εικόνα των προυχόντων του νησιού, και των γυναικών τους να μιμούνται τις αμφιθέσεις των κατακτητών, ενώ των μεσαίων στρωμάτων (εμπόρων βασικά) ή να οικειοποιούνται ευρωπαϊκά πρότυπα που τα ταξίδια τους στην Ιταλία προσέφεραν ή και —αυτοσχεδιάζοντας, θα λέγαμε— να τα συνταιριάζουν ακόμα με τουρκικά στοιχεία (καπέλο, πανταλόνι, γραβάτα με αντερί και τζουμπέ) και να παρουσιάζουν έτσι ένα σύνολο ενδυματολογικό «αλλόκοτο και γελοίο» —κατά τον Zallony— που «δεν συνηθίζταν σε κανένα λαό και σε καμιά χώρα»³.

1. Βλ. Ιωάννης Παπαντωνίου, «Οι τοπικές φορεσιές στο Αιγαίο από την Άλωση μέχρι την Απελευθέρωση», *Εθνογραφικά*, 4-5 (1983-85), σ. 29-44.

2. Βλ. Σιμόπουλο, ό.π., σ. 473, σημ. 2 (όπου και αναφορά στο πρωτότυπο Ιω. Ψύλλα, *Ιστορία της νήσου Κέας*, Εν Αθήναις 1921, σ. 205 κ.ε.).

3. Βλ. Σιμόπουλο, ό.π., Γ₁, σ. 509-510. Για τη μίμηση των τουρκικών ενδυματολογικών προτύπων από τους εύπορους νησιώτες του Αιγαίου ο Pitton de Tournefort το 1699 παρατηρούσε τα εξής αναφερόμενος στη Νάξο: «Μόλις παρουσιαστεί ο στάλος του Καπουδάν πασά, Έλληνες και Λατίνοι φορούν τον κόκκινο σκούφο του ραγιά, σαν σκλάβοι της γαλέρας, και τρέμουν μπροστά στον έρχατο Τούρκο αξιωματούχο. Μόλις όμως σαλπάρει ο στάλος, η ναξιώτικη αριστοκρατία αρματώνεται και πάλι με την υπερηφία της. Αμέσως φορούν όλοι τους βελούδινους σκούφους και ξαναρχίζουν τις έριδες για το γενεαλογικό τους δένδρο». (Βλ. Σιμόπουλο, ό.π., Α', Αθήνα 1972, σ. 721-722).

Τη γυναικεία ενδυμασία χαρακτήριζε κατεξοχήν ο κεφαλόδεσμος: «Οι αστές και αριστοκρατίσσοις τύλιγαν το κεφάλι με κόκκινο ή κόκκινο βελούδο τον λεγόμενο μαχραμά. Είχε σχήμα κυλινδρικό χωρίς καμμά ευστάθεια και στεφανώταν στο μέτωπο μ' ένα πολύχρωμο μαντήλι. Πάνω από το μαχραμά δαλωναν, όταν έβγαιναν από το σπίτι μεταξωτή μπόλια». Αντίθετα «οι γυναίκες των λαϊκών τάξεων φορούσαν κίτρινο βελούδο μπαμπασκερό και τσεμπέρι από άσπρο μετάξι»¹.

Σεχωριστή —θα έλεγα— και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της Κρήτης, και μάλιστα όσον αφορά τις ενδυματολογικές παλινδρομήσεις της πρώτης τάξης των κοινοτήτων της. Ταυτίζεται δηλαδή ο άρχοντας και ο έμπορος Κρητικός με τον Ενετό όμοιό του, προσσαρμόζεται στις ενδυματολογικές αντιλήψεις ακόμη και προσταγές του όσο η Ενετοκρατία διαρκεί².

Όμως όταν το 1669 οι Ενετοί φεύγουν, η νέα ιστορική πραγματικότητα επαυλλάσσει μια εκ διαμέτρου αντίθετη ενδυματολογική συμπεριφορά: Τα βενετσιάνικα πρότυπα εγκαταλείπονται, ενώ τα καβάρια και οι τζουμπέδες «α λα τουρκέσκα» μαζί με τα σαφίρια ως κεφαλοκαλύμματα υιοθετούνται και μάλιστα δουλικά και εδώ. Είναι σχετική η παρατήρηση του περιηγητή Franz W. Sieber (το έτος 1817) για τους εμπόρους της Σφακιανής κοινότητας: Κατ' αυτόν οι Σφακιανοί έμποροι συνήθιζαν να φορούν μέσα στο σπίτι τους κασημερένια σαφίρια κατά τα τουρκικά πρότυπα, επιμένοντας να ταυτίζονται με την εξουσία έστω στα στενά οικιακά όρια. Όταν έβγαιναν όμως έξω, ένα γαλάζιο πανί, κατά πως η τουρκική εξουσία επέβαλλε, πιστοποιούσε τη θέση τους ως ραγιάδων. Αν επέμεναν στην ενδυματολογική τους πρόκληση, πρόστιμο από 500 ως 3000 γρόσια ήταν η ποινή για την περιφρόνηση προς τον κατακτητή³.

Από το έργο της Αγγελικής Χατζημηχάλη αντλούμε εξάλλου παραδείγματα που αφορούν την ενδυματολογική συμπεριφορά κατά κοινωνικά στρώματα στην Ελλάδα των τελευταίων χρόνων του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού.

Όσον αφορά την Κρήτη για παράδειγμα και ιδιαίτερα την ενδυμασία των γυναικών στα Σφακιά η Χατζημηχάλη τονίζει την κοινωνική διαστρωμάτωσή τους μέσα από τα κοσμήματα:

«Πέριξ του λαϊμού, οι γυναίκες της Κρήτης, όλων των περιοχών, φέρουν περιδέραιον από χρυσά διάτρητα σφαιρίδια, τους αμπερακάμους.

1. Πρβλ. Σιμόπουλο, ό.π., Γ₁, 511-512.

2. Βλ. και σημ. 2, σ. 178.

3. Βλ. Σιμόπουλο, ό.π., Γ₂, σ. 436.

Το στήθος ολόκληρον εις την ενδυμασίαν των Σφακιαν κοσμοῦν διά της κολαίνας, χρυσοῦ περιδεραιού, πλουσιωτάτου, συγκειμένου εκ πολλῶν σειρῶν χρυσοῦν αλύσεων, εκ των οποίων εκρέμαντο εκατό και εν χρυσῇ φλωρία. Πολλάκις αι ευπορούσαι έφερον δύο τοιαύτας κολαίνας, περιεχοῦσας διακόσια δύο φλωρία, οπότε το επιστήθιον τούτο κόσμημα ονομάζετο διπλο-κολαίνα. Εις το κέντρον εκάστης αλύσεως εκρέματο σταυρός χρυσοῦς και αδαμαντοκόλλητος, εκατέρωθεν δε τούτου τα πλέον βαρύντιμα νομήματα αγιοκωνσταντινάτα, και μετά άλλα μεγάλα φλωρία, μαντζάρια κ.λ.π. Υπήρχον και έτερα είδη κολαίνας, όπου αντί φλωρίων προσσηρόζοντο εις αλύσεις φύλλα χρυσοῦ παριστάοντα φύλλα μυρσίνης ή δάφνης, άνθη, ρόδα κ.λ.π. μετ' αδαμάντων, κοραλλίων και μαργαριτών. Ανά μέσον των φύλλων εκρέμαντο φλωρία αγιοκωνσταντινάτα και εις το κέντρον του στήθους σταυρός εκ πολυτίμων λίθων. Ο κόσμος ούτος ήτο δια την ευπορωτέραν τάξιν⁴.

Στην Ύδρα η κόμμωση των γυναικών σηματοδοτούσε κατεξοχήν την κοινωνική τους θέση. Κατά την Χατζημηχάλη «επί της κόμης τίθενται, διά την διευθέτησιν του τσεμπερίου, δύο μικρά μπουμπάρια, ως κοιλούρες, από ξένα μαλλιά, τα μπουλέτσια. Ταῦτα εστερωῶντο άνωθεν των ώτων διά να προτομαζούν το σχήμα του κεφαλόδεσμου «να στρογγυλεύει στα αυτιά». Τα μπουλέτσια εσυνήθίζοντο μόνον από τας αρχόντισσας και δεν εφοροῦντο ποτέ από τας άλλας γυναίκας⁵.

Την ίδια σημειοδοτική λειτουργία είχε και ο κεφαλόδεσμος:

«Άπαντα τα τσεμπέρια έχουν σχήμα ορθογωνίου ισοσκελούς τριγώνου. Το μεγαλύτερον εξ όλων είναι το νυφιότικο, της πρώτης κοινωνικής τάξεως, με μήκος υποτείνουσας μεν 2,23 μ., εκάστης δε των καθέτων πλευρῶν 1,45 μ. Όλα τα άλλα, αναλόγως της κοινωνικής τάξεως και των περιστάσεων, εορτινά και καθημερινά, έχουν μικροτέρας διαστάσεις⁶.

Στις γειτονικές Σπέτσες την κοινωνική θέση των ανδρών μαρτυρούσαν οι κάλτσες τους:

«Εις τους πόδας εφοροῦντο από την ανωτέραν κοινωνικήν τάξιν λεπταί βαμβακεραί, πλεκταί από τας γυναίκας περικνημίδες, ενώ όλοι οι άλλοι άνδρες ήσαν γυμνόποδες και έφερον μόνον υποδήματα (κουντούρες)⁷. Στο ίδιο νησί «απαράιτητος κόσμος εις τους νησιώτας ήτο και το εν εκ χρυσοῦ ή εξ άλλου μετάλλου, ενώτιον, ως κρέιος, φερόμενον πάντοτε από τον λαόν μόνον εις το αριστερόν ουσ⁸.

1. Αγγελική Χατζημηχάλη, *Ελληνικά εθνικά ενδυμασία*. Τόμος Β', Μουσείον Μερνάση, Αθήναι 1954, σ. 19-20.

2. Ό.π., σ. 21.

3. Ό.π., σ. 21.

4. Ό.π., σ. 22.

5. Ό.π., σ. 22. Πρβλ. τη σχετική (καινή) συνήθεια (σ. 180).

Για την ενδυμασία των γυναικών του Λαωνιδίου, την οποία θεωρεί εξέλιξη «της άλλοτε φορουμένης από τας αρχόντισσας του Πραστού, της καταστραφείσης πλουσιωτάτης πρατευούσης της Τσακωνιάς», η Κατζημυχάλη παρατηρεί:

«Αποτελείται εκ βαρυτίμων υφασμάτων χρυσοφάντων, μεταξωτών, βελούδων και εκλεκτών εριούχων άτινα ενόμιζον οι πλούσιοι Τσακωνες, οι μεταρχόμενοι λίαν ευδοκίμως το εμπόριον εις τας πόλεις της Ανατολής και Δύσεως. Εκαιλούντο δε αι αρχόντισσας του Πραστού, ως φέρουσαι το μακρύν πλούσιον εξωτερικόν ένδυμα, τον τζουματέ, τζουμπελουδες... Ο τζουματέ είναι ο μετά ταύτα φερόμενος, άνευ χειρίδων, εξωτερικός ποδήρης επενδύτης. Γίνεται εξ εριυθράς τούχης ή ατλαζίου εις απαλάς αποχρώσεις, και εσηνηθίζετο μόνον από τας νύμφας και τας νέας υπάνδρους γυναίκας της πρώτης κοινωνικής τάξεως του Λαωνιδίου»¹.

Μας είναι ακόμη γνωστό ότι στο Συρράκιο της Ηπείρου οι κάτοικοι —μέλη όλοι της ίδιας ορεινής κοινότητας— ήσαν χωρισμένοι σε δυο τάξεις: τους ραφτάδες (μεγαλεμπόρους και κατασκευαστές της κάπας, βιοτέχνες και εμπόρους γενικά, τσαρουχάδες, ακόμη και εύπορους αγωγιάτες και τυροκόμους) και τους κτηνοτρόφους (ταλιγκιάδες και τσοπάνηδες στο σύνολό τους)². Οι ραφτάδες, που υπερείχαν κοινωνικά με τη μεταποιητική εμπορική τους δραστηριότητα, το επιβεβαίωναν αυτό και ενδυματολογικά φορώντας ακριβά ευρωπαϊκά ρούχα έναντι των κτηνοτρόφων περιορισμένων στην πατροπαράδοτη φουστάνελα — ή στη μπουραζάνα οι γεροντότεροι³.

Το 1887 ο Ιωάννης Λαμπρίδης σημειώνει τα εξής αναφερόμενος στη γυναικεία φορεσιά του Μίτσου:

«Και των μεν της πρώτης τάξεως ο επενδύτης (φλοκάτο) φέρει καθ' όλον το μήκος των προσθίων ίσκιων αυτού και τας μασχάλας εριούχον εριυθρόν, των δε της δευτέρας φέρει τούτο μέχρι του μέσου, των δε της τρίτης μόνον μέχρι οσφύος. Πλην τούτου και η ποιότης και το χρώμα της εξωμίδος (σιαγκούνη) διακρίνει τας διαφόρους τάξεις, διότι των της πρώτης είναι μεταξωτή ή εξ εριούχου της Ευρώπης, των δε της δευτέρας εξ εγχωρίου υφάσματος και χρώματος μέλανος, ως και των της τρίτης αλλά χρώματος λευκού. Και το των γυναικείων μάλιστα φόρεμα διακρίνει τας διαφόρους τάξεις αλλά περί τούτων άλλοτε. Ουχ ήττον σημειώμεν και ενταύθα ότι την γυναικείαν της τρί-

1. Ό.π., σ. 8.

2. Βλ. Ηλία Δήμα, Ο παραδοσιακός χορός στο Συρράκιο. Λαογραφική και ανθρωπολογική προσέγγιση. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1989, σ. 31-36 (Κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινότητας Συρράκιου).

3. Ό.π., σ. 96-99 (Η φορεσιά).

της τάξεως διακρίνουσιν ιδίως των δυο άλλων τα τσαρούχια, άπερ μόνη αυτή οφείλει να φέρη»¹.

Ένα ακόμη παράδειγμα μας προσφέρουν τα Μεσόγεια της Αττικής.

Εκεί μόνον οι νύμφες της πρώτης κοινωνικής τάξης φορούσαν τη «χρυσή στολή» με το υπερβολικά διακοσμημένο και χρυσοκεντημένο πουκάμισο². Τα κεντήματα δεν τα συνήθιζαν οι νύμφες της δεύτερης τάξης, δεν μπορούσαν άλλωστε να ανταπεξέλθουν στο κόστος τους. Φορούσαν ως νυφάτικο το «δεύτερο φούντι» —όπως έλεγαν το πουκάμισό τους— ή «το φούντι με τη μια μαστραπά», δηλαδή πουκάμισο κεντημένο με πολύχρωμα —σε 18 χρωματισμούς— μετάξια, αλλά με ένα μόνο διακοσμητικό μοτίβο³.

Τα παραδείγματα που ανέφερα, στο σύνολό τους, αφορούν την αποτύπωση κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην ένδυση σε κοινότητες με αξιοσημείωτη ωστόσο κοινωνική κινητικότητα, οφειλόμενη κύρια στις επαγγελματικές δραστηριότητες των μελών τους και ακόμη στη σχέση τους με μεγάλα αστικά πολιτιστικά κέντρα του εξωτερικού.

Αντίθετα, θα έλεγα ότι στις ολιγομελείς κοινότητες, τις απομονωμένες γεωγραφικά και πολιτιστικά, με βραδύ ρυθμό μεταβολής των παραγωγικών τους δυνάμεων και αποφασισμένες συνειδητά να εκφράσουν τις αξίες και τους άγραφους θεσμούς του τόπου, βλέπουμε την ενδυμασία να μένει προσηλωμένη σε όμοια σχήματα και όμοια διακοσμητικά μοτίβα, κοινά για όλα τα μέλη. Ενδίδει επιφυλακτικά σε νεωτερισμούς ή έστω απλές παραλλαγές —ποτέ παραβάσεις— της συχνά από αιώνες δεδομένης, συγκεκριμένης και ριζωμένης στο σταθερό πλέγμα των εταμέρους κοινωνικών κανόνων αισθητικής έκφρασης του ντόπιου πολιτισμού.

Εκεί το φύλο, η ηλικία, η κοινωνική κατάσταση, το επάγγελμα, η καθημερινότητα και οι γιορτές, οι επίσημες κοινωνικές ώρες —γέννηση, ενηλικίωση, γάμος, θάνατος—, οι θρησκευτικές δοξασίες λειτουργούσαν ως καθοριστικοί συντελεστές μιας ενιαίας ενδυματολογικής συμπεριφοράς των μελών της κοινότητας⁴.

Το θέμα παραμένει πάντα ανοιχτό για συζήτηση και περαιτέρω διερεύνηση.

1. Ιωάννου Λαμπρίδου, *Ηπειρωτικά Μελετήματα. Μίτσου και Συρράκιο*. Τεύχος Πέμπτου, Μέρος Β', Εν Αθήναις 1887, σ. 55· βλ. ακόμη στην πρόσφατη μονογραφία της Βασιλικής Ρόκου, *Η υφαντική οικιακή βιοτεχνία στο Μίτσου. 18ος αι. - 20ός αι.* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1989 (παλαιογραφική έκδοση), το κεφ. IV: Ένδυμα (σ. 155-211) και ιδιαίτερα τις σ. 177-181 (Πλούσιοι και φτωχοί).

2. Κατζημυχάλη, ό.π., σ. 4-5. Επίσης βλ. τη διεξοδική παρουσίαση του θέματος από την Μαρία Μιχαήλ - Δέδε, *Η φορεσιά της Μεσογείτσας, 1800-1930*, Αθήνα 1981.

3. Κατζημυχάλη, ό.π., σ. 5.

4. Επαναλαμβάνω εδώ παλαιότερη άποψή μου. Πρβλ. Βρέλλη-Ζάχου, ό.π., σ. 43.

ABSTRACT

**SOCIAL STRATIFICATION IN THE GREEK COMMUNITIES. REFLECTIONS ON THE
MATERIAL CULTURE. THE EXAMPLE: COSTUME**

by
Marina Vreli-Zachou

The purpose of this paper is to reveal the social stratification in the Greek communities on the costumes of their members.

The examples that are presented concern communities which were under the rule or the protection of foreign powers, (the Venetians, the English or the Turkish) during the past centuries.

Zante (in the Ionian Islands) and Athens (in mainland Greece) are the main points of reference.

Some examples are also presented from the islands (Tzia, Tenos, Crete, Hydra, Spetses), and from the mainland (Leonidio of Peloponnesos, Syrrako and Metsovo of Epirus, Messogia of Attica) to indicate a wide spread of the phenomenon.

These communities were beginning to become urbanized at the end of the 18th century; this fact intensified the conflict between the social roles of their members and this reflected clearly on their costumes.

We distinguish the existence of three types of male and female costumes:

1. Costumes of the upper class («Nobili» or «Kotzambassides»), who used their clothes as visual symbols of their social superiority. They imitated costumes which were worn by the upper classes in West European countries or in Constantinople.

2. Costumes of the middle class (merchants, handicraftsmen, intellectuals etc.). These people started to become wealthy and sometimes well educated. In order to be up to the social level of the upper class in the community, they used to copy much of the social behaviour of this class, especially the visual symbols of its superiority, such as costumes (briefly mentioning housing and food).

3. Costumes of the lower class (stock-breeders, farmers, artisans, seamen, workers). All these had no involvement in the common, so they had no necessity to show any noble origins or an economic independence. The materials they

used for their clothes were domestically made. The shapes of their costumes were different to those of the nobles.

They often had distinct features of their modest origins and had to follow the strict legislation which prohibited the wearing of some kind of costumes. Since the late 19th century the economic conditions, which had improved, and the political conditions, which also had changed, permitted the lower classes to express themselves freely and to adopt civic elements in their costumes.

As mentioned, the examples, which are being referred to, concern the distinct expression of the social stratification on costumes in the communities with the professional efficiencies of their members, and more so to their relationships with great urban and cultural centers abroad.

In contrast to all of the above, in the communities: a) with a few members b) geographically and culturally isolated c) with a slow pace in the change of productive ways d) consciously determined to express the values and the unwritten laws, we realize that costumes of all the members of the community used to remain the same in shape and to have similar decorative motifs, without innovations or plain variations and never breaking away from the traditional aesthetic expression of the local culture. There a) sex b) age c) social status d) profession e) everyday life and celebrations f) birth, coming of age, marriage and death and g) religious beliefs were factors which influenced and defined the costumes of the members of the community.

University of Ioannina
Department of History